

Grzegorz Białuński

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2013, nr 4

O początkach zamku w Olsztynie

About beginning of the castle in Olsztyn

Über die Anfänge der Burg in Olsztyn

Słowa kluczowe: Olsztyn, Stary Olsztyn, Bartąg, Bartązek, zamek kapitulny

Keywords: Olsztyn, Old Olsztyn, Bartąg, Bartązek, chapter's castle

Schlüsselwörter: Allenstein, Alt-Allenstein, Bertung, Klein Bertung, Kapitelburg

STRESZCZENIE

Analiza przeprowadzona w artykule pozwala odrzucić pogląd najnowszej literatury na temat genezy Olsztyna (J. Sikorski, S. Achremczyk) i częściowo powrócić do ustaleń wcześniejszej historiografii (H. Bonk, A. Funk, A. Wakar). Stwierdzono zatem, że najprawdopodobniej w 1334 r., zgodnie z XVIII wieczną tradycją, powstała ziemno-drewniana strażnica, jakkolwiek nie w Olsztynie, tylko w pobliżu Jeziora Bartąg (na wzniesieniu między Bartągiem a Bartążkiem) lub na wschodnim brzegu Jeziora Kielarskiego. Kwestia lokalizacji na podstawie źródeł pisanych jest niemożliwa do rozstrzygnięcia, więc postuluje się jak najszybsze zbadanie archeologiczne, tym bardziej, że obiekt Bartąg nad jeziorem jest zagrożony zabudową mieszkaniową. Strażnica otrzymała nazwę całej ziemi Berting (en). W 1348 r. kapituła postanowiła wybudować miasto a wraz z nim nowy, kamienny zamek. Wybrali zakole Łyny na obszarze dzisiejszego Olsztyna. Stara twierdza funkcjonowała tylko do czasu budowy nowego zamku. Z czasem nazwa tego obiektu została zapomniana (zachowała się w nazwie sąsiedniej wsi Bartąg i Bartązek). Pamiętano, że teren ten był siedzibą „starego komornictwa”. Przez nieokreślony czas, nowa nazwa, nawiązująca do pamięci o starym zamku, a także nazwa nowego zamku, stąd Stary Olsztyn. O trwałości nazwy świadczy początek XIX wieku, kiedy posiadłość wiejską powstałą na miejscu dawnej leśniczówki nazwano Stary Olsztyn.

ABSTRACT

Analysis conducted in the article allows to reject the view of latest literature about the origins of Olsztyn (J. Sikorski, S. Achremczyk) and partially return to the findings of an earlier historiography (H. Bonk, A. Funk, A. Wakar). It was therefore concluded that the most likely in 1334,

according to the eighteenth century tradition, was established earth-wooden watchtower, however not in Olsztyn but near Lake Bartąg (on the hill between Bartąg and Bartązek), or on the eastern shore of Lake Kielarskie. The question of localization using written sources is impossible to solve, so is postulated to be as soon as possible archaeologically researched, the more that object Bartąg the lake is threatened by residential development. The Watchtower has received the name of the whole earth Berting (en). In 1348 chapter decided to construct the city and with him a new stone castle. They selected bend of Lyna in today's Olsztyn. The old fortress functioned only until the construction of a new castle. In time, the name of this object was forgotten (preserved in the name of the neighboring village Bartąg and Bartązek), and remembered that this area was the seat of the "stare komornictwo". The unspecified time, a new name, referring to the continuing memory of the old castle, as well as the name of the new castle, hence Alt Allenstein. Tracing the durability of the name to name – at the beginning of the nineteenth century, the nearby assets arising on the site of a former forester Allenstein – as old Olsztyn.

Translated by Jerzy Kielbik

ZUSAMMENFASSUNG

Eine erneute Quellenanalyse erlaubt es, die Anschauungen der neuesten Literatur in Bezug auf die Anfänge von Olsztyn (Allenstein) (J. Sikorski, S. Achremczyk) zurückzuweisen und teilweise zu den Erkenntnissen der früheren Historiographie (H. Bonk, A. Funk, A. Wakar) zurückzukehren. Es wird also anerkannt, dass höchstwahrscheinlich im Jahr 1334, nach der Tradition aus dem 18. Jahrhundert, ein aus Holz und Erde gebauter Wachturm entstand, aber nicht in Olsztyn, sondern in der Nähe des Bertunger Sees (Jezioro Bartąg) (auf der Anhöhe zwischen Bartąg (Bertung) und Bartązek (Klein Bertung) oder am östlichen Ufer des Kellarensees (Jezioro Kielarskie). Es ist nicht möglich, das Lokalisationsproblem ist mithilfe schriftlicher Quellen zu lösen. Zu postulieren sind schnellstmögliche archäologische Forschungen, umso mehr als das Objekt am Bertunger See durch den Wohnungsbau bedroht ist. Dieser Wachturm erhielt sogar denselben Namen wie das ganze umliegende Land Berting(en). 1348 entschied das Kapitel über den Bau einer Stadt und daneben eine neue, gemauerte Burg. Die Wahl fiel auf eine Flussschleife der Alle (Łyna) im heutigen Olsztyn. Der alte Wachturm war nur bis zur Errichtung der neuen Burg in Betrieb. Mit der Zeit geriet der Name dieses Objektes in Vergessenheit (im Namen der Nachbardörfer Bertung und Klein Bertung ist er erhalten geblieben), allerdings blieb in Erinnerung, dass sich in der Gegend der Sitz der „alten Kämmererei“ befunden hatte. In nicht näher bestimmter Zeit kam ein neuer Name auf, der an die im Gedächtnis haftende Erinnerung an die alte Burg wie auch an den Namen der neuen Burg anknüpfte, von daher Alt Allenstein. Ein Indiz für die Beständigkeit dieses Namens ist die Anfang des 19. Jahrhunderts erfolgte Benennung eines nahe gelegenen Landgutes, das an der Stelle der ehemaligen Försterei Allenstein entstanden war, mit der Bezeichnung Alt Allenstein.

Übersetzt von Christiane Schultheiss

W HISTORIOGRAFII

Przyjrzyjmy się dotychczasowym opiniom na temat genezy zamku i miasta Olsztyna. O początkach zamku w Olsztynie wykształciły się w zasadzie dwie hipotezy. Pierwsza upatruje początków zamku dopiero w 1348 r. lub około roku 1346/1347, w momencie podziału tej części biskupstwa na część kapitulną i biskupią. Wcześniej, gdzieś w okolicy jeziora Bartąg, funkcjonowała strażnica i niejako w tym

czasie została relokowana¹. Zwolennicy tej hipotezy podkreślają, że domniemana strażnica w Olsztynie nie została – w przeciwieństwie do pozostałych w tej okolicy – ani razu wzmiankowana we współczesnych źródłach, choć w tej okolicy rozwijało się przecież osadnictwo, np. w bezpośrednim sąsiedztwie lokowano Jaroty². I tak np. według Victora Röhricha zamek powstał we wsi Bartąg, a miasto miało być pierwotnie założone w okolicy obecnego Starego Olsztyna (między Łyną a Jeziołem Linowskim). Miejsce okazało się jednak kłopotliwe pod względem obronnym i dopiero wtedy (w 1348 r. podczas zjazdu dostojników kapituły w *Bertingen*) zdecydowano o innej, dogodniejszej lokalizacji miasta i nowego zamku³. Podobnie sądził Hugo Bonk⁴, choć powołując się na Hansa Schmaucha przyjął, że pierwotnie miasto i murowany zamek planowano założyć w okolicy Bartąga, o czym miała przypominać nazwa miejscowa Stary Olsztyn (*Alt Allenstein*). Zamek olsztyński zaczęto budować dopiero po przejściu tego obszaru przez kapitułę (według niego w 1348 r., choć Schamuch i Röhrich twierdzili, że w 1346 r.⁵), ale jeszcze przed lub natychmiast po założeniu miasta. Zamek był wybudowany już w 1353 r.⁶ Sprzeciwiał się też tezie o powstaniu zamku w 1334, którą wcześniej popierał Vossberg, uznając ją za nieudowodnioną⁷. W tym względzie zgadzał się z nim Anton Funk, również wykluczając założenie zamku i miasta w 1334 r., wskazując m.in. na ówczesny brak podziału tych okolic między kapitułę a biskupa oraz zbyt długi okres wolnizny dla miasta w przywileju lokacyjnym (czternaście lat w 1353 r.). Wybór miejsca nastąpił dopiero na zjeździe dostojników kapituły na zameczku w *Bertingen* w 1348 r., po wykluczeniu miejsca między Łyną a Jeziołem Linowskim (co przyjął za Röhrichem)⁸.

Zwolennikiem opcji późniejszej budowy zamku w Olsztynie był w polskiej historiografii przede wszystkim Andrzej Wakar⁹. Wskazywał on na istnienie miasta już pod koniec 1348 r. (w dokumencie lokacyjnym Kieźlin). Przypuszczał, że wcześniej (wiosną) 1348 r. trzech przedstawicieli kapituły warmińskiej pojawili się na zameczku w Bartąжку w celu przeprowadzenia wizji lokalnej w poszukiwaniu dogodnego miejsca na nowe miasto. Odrzucili pierwotną koncepcję lokowania

¹ Ostatnio zob. G. Białuński, *Pruskie związki terytorialno-osadnicze w dorzeczu środkowej Łyny w XIII wieku*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (dalej: KMW), 2004, nr 1, s. 3–17.

² Ibidem, s. 13, przyp. 84.

³ V. Röhrich, *Geschichte des Fürstbisthums Ermlands*, Braunsberg 1925, s. 199–200.

⁴ *Darstellung der Geschichte Allenstein*, Erster Teil: *Die ermländische Zeit (1353 bis 1772)*, hg. von H. Bonk, Allenstein 1930, s. 5, 19–20, 49.

⁵ V. Röhrich, *Geschichte des Fürstbisthums...*, s. 140.

⁶ *Darstellung der Geschichte Allenstein...*, s. 23, 40.

⁷ *Darstellung der Geschichte Allenstein...*, s. 23; *Urkundenbuch zur Geschichte des Allensteiner Schlosses*, hrsg. von H. Bonk, w: *Geschichte der Stadt Allenstein*, Bd. 3, Tl. 1, Allenstein 1926, s. 1–2, przyp. 2.

⁸ A. Funk, *Geschichte der Stadt Allenstein von 1348 bis 1943*, Leer 1955, s. 24–25; por. *Darstellung der Geschichte Allenstein*, Zweiter Teil: *Die preussische Zeit (seit 1772)*, dargestellt von A. Funk, Allenstein 1930, s. 7–8.

⁹ A. Wakar, *Olsztyn 1353–1945*, Olsztyn 1971, s. 29–33; idem, *Olsztyn: dzieje miasta*, Olsztyn 1997, s. 22–23.

miasta w pobliżu tego zamku, w miejscu, o którym dzisiaj przypomina tylko nazwa Stary Olsztyn. Ze względów obronnych wybrano dogodniejsze położenie dzisiejszego Olsztyna, w zakolu Łyny. Prawa miejskie i nazwę otrzymał Olsztyn dopiero w przywileju z 1353 r. Autor zdecydowanie odrzucił XVIII- i XIX-wieczną tradycję o założeniu miasta w 1334 r. Odrzucił także odnoszenie tej daty do początku budowy zamku olsztyńskiego. Budowa zamku mogła bowiem rozpocząć się dopiero wtedy, kiedy obszar ten znalazł się pod władztwem kapituły, czyli od roku 1346. Zamek nie był gotowy nawet w 1348 r., skoro dostojnicy kapitułni zjechali się w Bartążku. Zamek olsztyński został więc wzniesiony między rokiem 1346 a 1353, kiedy wspomniano o nim w przywileju Olsztyna. Data 1334 r. miała być tworem fantazji, podobnie jak rok 1315 wskazywany niekiedy jako czas budowy olsztyńskiego kościoła św. Jakuba¹⁰. W podobnym duchu wypowiedział się ostatnio również Andrzej Rzempołuch¹¹. Przyjmował on wcześniejsze istnienie dworu obronnego na południowym brzegu jeziora Bartąg, na którym wiosną 1348 r. najwyżsi trzej dostojnicy kapituły zebrali się, aby wyznaczyć najodpowiedniejsze miejsce pod lokację siedziby dla nowo utworzonego komornictwa (i domyślnie też miasta). Niejako też „przy okazji” wydali przywileje na okoliczne wsie (wskazując jako miejsce wystawienia dokumentów wieś Bartąg, ponieważ dwór kapitułny nie miał jeszcze własnej nazwy). Przesunął więc okres powstania zamku na rok 1348, co miało nieznacznie wyprzedzić utworzenie miasta.

Druga hipoteza mówi o powstaniu strażnicy olsztyńskiej już w 1334 r. Do zwolenników tego zdania należeli znakomity numizmatyk Friedrich August Vossberg¹² i znawca dziejów osadnictwa Karl Kasiske¹³. Częściowo przychylił się do tego polski badacz Bohdan Koziello-Poklewski, który stwierdził: „być może, iż Olsztyn, podobnie jak Reszel, Jeziorany, Barczewo czy Bisztynek i Biskupiec, był początkowo strażnicą, której zadaniem była obrona okolicy przed napadami litewskimi”. Tym niemniej zdecydowanie odrzucił tezę o założeniu miasta i zamku (murowanego) w 1334 r.¹⁴. Najszerzej uzasadnił tę tezę i rozpowszechnił Jerzy Sikorski¹⁵. Drewniano-ziemna strażnica w zakolu Łyny, o nazwie *Allenstein*, miała powstać za czasów wójta warmińskiego Henryka von Lutera w 1334 r. W roku następnym powstała druga strażnica w Bartążku, zatem 8 km dalej na południe. Autor zdawał sobie sprawę z braku „wyraźnego oparcia źródłowego” do takiej tezy, ale zawierał

¹⁰ Por. krytyczne uwagi A. Funka, op. cit., s. 49; inskrypcja z datą pojawiła się po rozbudowie katedry w 1721 r.

¹¹ A. Rzempołuch, *Zamek kapituły warmińskiej w Olsztynie*, Olsztyn 2009, s. 8–9.

¹² F.A. Vossberg, *Geschichte der preussischen Münzen und Siegel von frühester Zeit bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Berlin 1843, s. 46.

¹³ K. Kasiske, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934, s. 91.

¹⁴ B. Koziello-Poklewski, *Założenie Olsztyna (1353)*, w: *Szkice olsztyńskie*, red. J. Jasiński, Olsztyn 1967, s. 31–32.

¹⁵ J. Sikorski, *Olsztyn średniowieczny do 1466*, w: *Olsztyn 1353–2003*, red. S. Achremczya, W. Ogrodziński, Olsztyn 2003, s. 33–36; por. też idem, *Galopem przez stulecia. Olsztyn 1353–2003*, Olsztyn 2003, s. 10–12.

XVIII-wiecznej tradycji. Otóż magistrat olsztyński twierdził wówczas, że początki miasta sięgały roku 1334. Sikorski uznał więc, że w przekazach nastąpiło zatarcie rozróżnienia między założeniem zamku i miasta (za K. Kasiske). Przy tym wyraźnie rozróżnił czas powstania strażnicy drewniano-ziemnej (1334) od czasu powstania murowanego zamku (1347), uznał to za działanie „z góry zaplanowane”. Na drażliwe pytanie, dlaczego prałaci kapitulni w 1348 r. zjechali na zamek w Bartążku i tam wystawiali dokumenty lokacyjne, dał dwojaką odpowiedź: wszystkie założone wówczas wsie leżały na południe od Olsztyna (Linowo, Gągławki, Gronity, Bartążek i Cegłowo), bliżej Bartążka (co w przypadku Cegłowa i Gronit jest wątpliwe – G.B.), po drugie, nastąpił właśnie przejściowy moment, w którym przestała funkcjonować strażnica, a murowany zamek nie był jeszcze gotowy. Początek budowy murowanej warowni autor przyjął na przełom 1346 i 1347. Ponadto uznał, że początek budowy nowego miasta mógł być nawet wcześniejszy niż początek budowy zamku murowanego, gdyż o „nowym mieście” wspomniano już w przywileju dla Kieźlin 31 grudnia 1348 r. Najpewniej zaś obie inwestycje były ze sobą zsynchronizowane i szczegółowo zaplanowane, zarówno przestrzennie, jak i chronologicznie.

Do tej drugiej tezy o początkach zamku nawiązał również Stanisław Achremczyk w swojej *Historii Warmii i Mazur*. Przyjął istnienie strażnicy *Allenstein* w zakolu Łyny już w 1334 r. Miał ją pobudować wójt warmiński Henryk von Luter. Natomiast już w marcu 1335 r. miała być wzniesiona strażnica *Bertingen*, nad jeziorem Bartąg. Następnie dodał, że po podziale południowej Warmii na część kapitulną i biskupią w 1346 r. zaczęto myśleć o utworzeniu ośrodka administracyjnego i miasta. Początkowo miały to być okolice Bartążka, „między rzeką Łyną a Jeziorem Linowskim, w miejscu dzisiejszej wsi Stary Olsztyn”. Wybór nie okazał się trafny i zdecydowano się na bardziej dogodne miejsce, mianowicie drewnianą strażnicę *Allenstein*. Tutaj na przełomie 1346 i 1347 r. kapituła zaczęła budować zamek. W 1348 r. w przywileju na Kieźliny wspomniano też po raz pierwszy o nowym mieście przy tymże zamku. Przywilej miasto otrzymało dopiero 31 października 1353 r.¹⁶

Można jeszcze wskazać opinie niezdecydowanych, tak postąpił Władysław Wach, który przyjął niejako „salomonowo”, że olsztyński zamek kapituły warmińskiej powstał w latach 1334–1348¹⁷.

Tak zróżnicowane opinie dotychczasowej historiografii uzasadniają ponowne, szczegółowe rozpatrzenie problemu genezy zamku olsztyńskiego.

¹⁶ S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, t. 1, Olsztyn 2011, s. 422–423.

¹⁷ W. Wach, *Zamek olsztyński*, Olsztyn 1947, s. 9.

W TRADYCJI

Tradycja jest dosyć późna, ale biorąc pod uwagę analogiczne przykłady, np. Giżycka¹⁸, nie należy jej jednoznacznie odrzucać. Otóż Johann Friedrich Goldbeck, opracowując w latach osiemdziesiątych XVIII w. topografię całych Prus, zanotował informację, że miasto Olsztyn zostało zbudowane wraz z zamkiem przez kapitułę fromborską w 1334 r. (*Allenstein, poln. Olsztyn, eine 1334 vom Frauenburgschen Domkapitel erbaute Stadt an der Alle, mit einem Schlosse*)¹⁹. Niewątpliwie informacja pochodziła z miejscowej tradycji. Po raz pierwszy mamy ją poświadczoną w miejskiej topografii z 22 stycznia 1783 r., w której magistrat zapisał, że: *Die Stadt ist im Jahre 1334 vom Dom-Capitul zu Frauenburg angelegt*²⁰, o zamku nie wspomniano.

Tradycję tę już konsekwentnie kontynuowano. I tak kronika miasta Olsztyna, prowadzona w latach 1802–1827, także podała rok 1334 jako początek miasta²¹. Taka data pojawiła się też w monografii Prus Wschodnich i Zachodnich Augusta Eduarda Preussa w 1835 r.²². Dalsze przykłady można mnożyć. Nie odnajdujemy początku tej tradycji.

W tradycji tej znajdujemy jednak wyraźne ahistoryczne założenie. Wiadomo bowiem, że w 1334 r. obszar okolic Olsztyna nie był jeszcze podzielony między biskupa a kapitułę, co stało się najwcześniej dopiero w 1346 r. Tym niemniej, jak zakładam, w informacji tej może tkwić ziarno prawdy, o czym szerzej za chwilę.

KOLONIZACJA IN [TERRA] BERTINGEN

Przyjrzyjmy się akcji kolonizacyjnej okolic Bartąga i Olsztyna, na dawnej ziemi pruskiej *Bertingen*. Po raz pierwszy ziemia ta (*terra Berting*) została wymieniona 27 marca 1335 r., kiedy nadanie na 4 łany *in Bertynge*n otrzymał Prus Mekede. Z czasem do 23 maja 1348 r. w okolicy tej dokonano kolejnych piętnastu nadań wolnym Prusom²³. Tak powstała najstarsza osada, a dokładniej dobra rycerskie Bartążek. W 1346 r. ponownie podano, że Bartążek leżał *in terra Berting*²⁴. Natomiast

¹⁸ Giżycko. *Miasto i ludzie*, red. G. Białuński, Giżycko 2012, s. 27–28, 49–50, 56.

¹⁹ J.F. Goldbeck, *Vollständige Topographie des Königreichs Preussen*, Königsberg und Leipzig 1785, s. 23. Topografia Goldbecka została wydana, co prawda, około 1785 r., ale nie posiada daty wydania i najpewniej została wykonana w 1783 r. Sam autor w przedmowie pisał o swoich nowych problemach i obowiązkach podjętych jesienią 1783 r. – J.F. Goldbeck, op. cit., [b.p.].

²⁰ Cytuje ją A. Funk, op. cit., s. 24; por. A. Wakar, *Olsztyn 1353–1945...*, s. 32–33.

²¹ G. Sommerfeldt, *Zur Allensteiner Stadtchronik der Jahre 1802 bis 1827 und zur Geschichte des Schulwesens zur Allenstein in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Altpreussische Monatsschrift, 1901, Bd. 38, s. 437; A. Wakar, *Olsztyn 1353–1945...*, s. 32.

²² A.E. Preuss, *Preussische Landes und Volksskunde oder Beschreibung von Preussen: ein Handbuch für die Volksschullehrer der Provinz Preussen, so wie für alle Freunde des Vaterlandes*, Königsberg 1835, s. 507.

²³ *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* (dalej: CDW), Bd. 1, hg. von C. P. Woelky, J. M. Saage, Mainz 1860, nr 270, przyp. 1; CDW, Bd. 2, hg. von C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1864, nr 6.

²⁴ CDW, Bd. 1, nr 270.

wieś czynszową Bartąg po raz pierwszy odnotowano w 1345 r.²⁵. O dawnym polu pruskim w okolicach obu wsi wzmiankowano dopiero w 1353 r.: *in campo Berthingen*²⁶. Osady zwano następnie odpowiednio *Deutsche* i *Preuschze Bertyng*²⁷. Inna wzmianka o ziemi *Bertingen* pochodzi z 1341 r.²⁸. Na tej ziemi w 1342 r. lokowano wieś Jaroty²⁹, a w 1345 r. Tomaszkowo³⁰. Wreszcie w 1347 r. kapituła rozpoczęła samodzielną akcję kolonizacyjną od wystawienia przywilejów na Unieszewo i Woryty (15 lutego)³¹.

W okolicy późniejszego Olsztyna, zgodnie z niedawnymi i trwającymi badaniami archeologicznymi, funkcjonowała osada w Lesie Miejskim, także datowana na okres VIII/IX–XIII w.³². Na terenie tym w XIV w. lokowano wieś Sądyty (u ujścia Wadągu do Łyny), którą na mocy przywileju lokacyjnego Olsztyna włączono w obręb miasta (stąd nie zachował się odrębny przywilej na tę wieś). Wieś nadano miastu w zamian za obszar leśny przyznany wsi Likusy. Czynsz ze wsi Sądyty miał być uiszczany na rzecz kapituły, do czasu pierwszych wpływów czynszu ze wsi Likusy (wieś Sądyty wyludniła się i zaginęła w XVIII w., po zarazie dżumy w latach 1709–1710³³). Natomiast, jak pokazują badania archeologiczne, sam Olsztyn powstał jednak na surowym korzeniu, w miejscu pozbawionym pruskiego osadnictwa, ale o doskonałych walorach obronnych³⁴.

ZAMEK IN BERTINGEN

Na terytorium Warmii w czasach krzyżackich powstały komornictwa powiązane z biskupem lub kapitułą (ostateczny podział dokonał się między 1346 a wiosną 1348 r.)³⁵, pobudowano też zamki jako ich siedziby. W pierwszym etapie wykorzystywano dawne umocnienia z czasów pruskich, zaś przy podziale terytorialnym na komornictwa wyraźnie nawiązywano do dawnych pruskich związków terytorialnych³⁶. Były to następujące ośrodki: *in terra Gunelauken* zamek Wartenberg

²⁵ CDW, Bd. 2, nr 347, w dokumencie zbiorczym datowanym na 1363 r.

²⁶ CDW, Bd. 2, nr 199.

²⁷ A. Pospiszyłowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987 (dalej: TPW), s. 38, 122.

²⁸ CDW, Bd. 2, nr 6.

²⁹ CDW, Bd. 2, nr 347.

³⁰ Ibidem.

³¹ CDW, Bd. 2, nr 85.

³² M.J. Hoffmann, A.C. Koperkiewicz, *Tajemnice Lasu Miejskiego*, Kalendarz Olsztyna, 2008, s. 182–184.

³³ A. Funk, op. cit., s. 92–93.

³⁴ M.J. Hoffmann, A.C. Koperkiewicz, op. cit., s. 178, 184.

³⁵ Za 1346 r. zob. m.in. H. Schmauch, *Besiedlung und Bevölkerung des südlichen Ermland, Prussia*. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz, 1933, Bd. 30, Tl. 1, s. 145, A. Funk, op. cit., s. 23–24; por. B. Koziello-Poklewski, op. cit., s. 30, tutaj literatura; z kolei rok 1348 przyjął H. Bonk, *Geschichte der Stadt Allenstein*, Bd. 2, Tl. 1, Allenstein 1930, s. 5, 19.

³⁶ Por. J. Ptak, *Wojskowość średniowiecznej Warmii*, Olsztyn 1997, s. 139 i n.; G. Białuński, *Pruskie związki...*, s. 12–14.

(Barczewko) znany od 1325 r.³⁷, spalony przez Litwinów w 1354 r. oraz zamek nas tutaj interesujący *in [terra] Bertingen* wymieniony w 1350 r. Z czasem te wczesne drewniano-ziemne ośrodki zostały zastąpione przez nowe, potężniejsze murowane budowle obronne powiązane z miastami – Olsztyn (1353) i Barczewo (1364)³⁸.

Jak wspomniano, w okolicy zamku *in Bertingen* osadnictwo rozpoczęło się bardzo wcześnie, bo już na początku 1335 r. Zatem zamek mógł powstać rzeczywiście około 1334 r., co przechowała w pamięci tradycja, choć błędnie przenosząc to na obiekt olsztyński, jak też miasto. Sam zamek pośrednio wzmiankowano dopiero 23 maja 1348 r., kiedy znajdujemy w nim plebana Ditmara z Bartąga, tłumacza Mikołaja (niewątpliwie dla miejscowych Prusów) oraz komornika Sanglande (*domino Dithmaro plebano in Bertingen, Nycolao interprete, Sanglade camerario*)³⁹. Tym niemniej już w 1345 r. wieś Bartąg określano mianem *Bertingishusen*, czyli „zamek Berting”⁴⁰, z czego należy wnosić, że zamek już wtedy istniał. Jest to więc najstarsza wzmianka o tym zamku. Jedyna wzmianka bezpośrednia została odnotowana w dokumencie z 14 lipca 1350 r. – *sitos in Bertingen ante castrum nostrum ibidem in villa nostra thewthonica Jure Culmensi*⁴¹. Stąd też były wydawane wspomniane przywileje lokacyjne dla okolicznych mieszkańców⁴². W zamku znajdowała się niewątpliwie pierwotnie siedziba komornictwa, która następnie została przeniesiona do Olsztyna. Ośrodek podupadł po utworzeniu zamku w Olsztynie⁴³.

CASUS ALT WARTENBERG I ALT LÖTZEN A ALT ALLENSTEIN

W okolicy zamku *in Bertingen* przetrwała nazwa Alt Allenstein (Stary Olsztyn). Na ogół tego typu nazwy pamiątkowe świadczą o istnieniu w takich miejscach wcześniejszych warowni, relokowanych w nowe miejsce najwyraźniej wraz z nazwą. Spójrzmy na analogiczne przykłady z terytorium Prus. Szerzej zwrócę uwagę na dwa podobne w istocie przykłady: Barczewko, czyli Alt Wartenberg, w przypadku Barczewa (Wartenberg) i Piękna Góra, czyli Alt Lötzen, w przypadku Giżycka (Lötzen). Zamek w Alt Wartenbergu (Barczewko) powstał dosyć wcześnie, bowiem już w 1325 r. Przestał zaś funkcjonować po najeździe litewskim w 1354 r. Wkrótce zamek przeniesiono do dzisiejszego Barczewa, gdzie też lokowano miasto (1364).

³⁷ Petrus de Dusburgk, *Chronica terrae Prussiae*, ed. J. Wenta et S. Wyszomirski, Monumenta Poloniae Historica. Nova series, t. 13, Kraków 2007, p. III, c. 360.

³⁸ Por. J. Ptak, op. cit., s. 141 i n.; G. Białuński, *Pruskie związki...*, s. 13.

³⁹ CDW, Bd. 2, nr 108–113.

⁴⁰ Zob. CDW, Bd. 2, nr 347, odnowienie w 1363 r.; TPW, s. 38. Nazwa została poświadczona ponownie w 1568 r. – A. Triller, *Geschichte der Pfarrei Gross Bertung*, Krs. Allenstein, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermland (dalej: ZGAE), 1974, Bd. 98, s. 20.

⁴¹ CDW, Bd. 2, nr 162.

⁴² CDW, Bd. 2, nr 108–113.

⁴³ J. Ptak, op. cit., s. 145 i n.

Poza tym Barczewo stało się siedzibą komornika i tym samym komornictwa, podobnie jak Olsztyn⁴⁴. Z kolei zamek w Giżycku znajdował się pierwotnie na dzisiejszej Pięknej Górze⁴⁵, zwanej następnie w źródłach nowożytnych jako Alt Lötzen lub *Alt-Lötzischen Schanze* (1712), do tego można dodać *Alt Lötzen* (1724, 1785) lub *Stary Lec* (1796)⁴⁶. Potem, w XIX w., okolice te zwano *Stari Zamek*⁴⁷. Taką lokalizację potwierdzają też fragmenty odnalezionej tam krzyżackiej ceramiki i pojedyncze znaleziska – duże żelazne ostrze włóczni z tuleją oraz belt strzały. Ten drewniano-ziemny zamek powstał około 1339 r. i istniał do czasu najazdów litewskich w połowie lat sześćdziesiątych XIV w. Ponownie funkcjonujący zamek w Giżycku pojawia się w źródłach w maju 1392 r. i najpewniej był już relokowany na obecne miejsce, czyli około 3 km na wschód⁴⁸.

Podobnie rzecz miała się z pobliskim zamkiem w Węgorzewie (tutaj jedynie brakuje określenia Alt Angerburg), który po zniszczeniu w 1365 r. został odbudowany dopiero w 1398 r. w nieco innym miejscu, oddalonym od dawnego około 2 km na północ⁴⁹. Innym, bliższym i może adekwatniejszym przykładem jest Stary Reszel (Alt Rössel), położony koło Sątóp w odległości 4 km od Reszla, potwierdzony w źródłach z XVI–XVIII w.⁵⁰.

Przykłady te dobrze wyjaśniają pewien mechanizm w postępowaniu ówczesnych władz w Prusach, który odnajdujemy też w przypadku zamku w ziemi Berlingen: budowa drewnianej strażnicy – jej zniszczenie lub porzucenie i budowa zamku murowanego w innym, nieodległym miejscu z przeniesieniem poprzedniej nazwy. Jak wspomniano, pierwotnie drewniano-ziemna strażnica powstała zapewne w 1334 r. (skoro mamy poświadczzone osadnictwo już w roku następnym). Potem, około 1348 r., ze względu na potrzebę rozbudowy umocnień i zamiar budowy miasta,

⁴⁴ Komornicy barczewscy nie zostali poświadczeni źródłowo. Prawdopodobnie jednak, a przyjmuje to dotychczasowa historiografia, komornikiem w Barczewku był niejaki Merun(e), wcześniej dworzanin (*familiaris*) wójta pogańskiego w Lidzbarku, następnie właśnie komornik (bez określonego miejsca), w tej roli występuje m.in. w nadaniu dóbr nad jeziorem Dadaj. Sam odebrał też nadanie w ziemi Gunelauke. Istnienie komornictwa zdaje się potwierdzać też identyfikacja we współczesnych źródłach ziemi Gunelauke z komornictwem barczewskim (1379); A. Kolberg, *Die ältesten Kämmerer und Kammerämter in Ermland*, ZGAE, 1891, Bd. 9, s. 580; H. Schmauch, op. cit., s. 144; G. Białuński, *Pruskie związki...*, s. 13; CDW, Bd. 2, nr 65 (1346).

⁴⁵ Por. Giżycko. *Miasto i ludzie...*, s. 27–28, 49–50, 56.

⁴⁶ *Atlas historyczny miast polskich*, t.3: Mazury, z. 1: Giżycko, komentarz i opracowanie historyczne, Toruń–Giżycko 1998, t. III, z. 1, mapa 6 (1796) i 7 (1724); J. F. Goldbeck, op. cit., s. 89; H. Meye, *Eine Topographie des Amts Lötzen aus dem Jahre 1712*, Aus der Heimat. Heimatkundliche Beilage der „Löztener Zeitung“, Jg. 5., 1938, s. 46.

⁴⁷ Giżycko. *Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1983, s. 45.

⁴⁸ G. Białuński, *Z dziejów krzyżackiego zamku w Wielkiej Puszczu. Przypadek Giżycka*, Studia z Dziejów Średniowiecza, 2003, nr 17, s. 22–24.

⁴⁹ G. Białuński, *Kolonizacja „Wielkiej Puszczu” (do 1568 roku) – starostwa piskie, elckie, straduńskie, zelkowskie i węgoborskie (węgorzewskie)*, Olsztyn 2002, s. 167–168.

⁵⁰ *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preußen und dem Netz Distrikte. Auf Befehl, auf Antrag des Staats-Ministers und Departaments-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren von 1796–1802 vermessen u. topographische aufgenommen von Friedrich Bernhard Engelhardt K. Kriegs u. Domainen Rathe und Bau-Director in Neu-Ost-Preussen*; J. Ptak, op. cit., s. 144; A. Poschmann, *600 Jahre Rössel. Bilder aus alter und neuer Zeit*, Rössel 1937, s. 11. Bez powiązania z relokacją obiektu i nazwy.

jak też nowe potrzeby administracyjne zamek przenoszony jest (ale czy wraz z nazwą, o tym dalej) na dogodniejsze, nieodległe miejsce (około 8–9 km na północ). Strażnica funkcjonuje do czasu budowy nowego zamku, czyli przynajmniej do 1350 r.

BARTĄG CZY JEZIORO KIELARSKIE?

Gdzie dokładnie mogła znajdować się ta pierwotna strażnica? Nazwa zdaje się wskazywać precyzyjnie – w okolicy Starego Olsztyna. Tym niemniej znajdujemy się w pewnym kłopotcie. Brakuje odpowiedniego stanowiska w terenie. Stary Olsztyn położony jest na płaskim terenie bez żadnych wypukłości terenowych, które dałoby się wskazać jako średniowieczną warownię. Te zaś, zgodnie ze znanymi nam innymi przykładami, były na ogół lokalizowane na wzniesieniach, w otoczeniu przeszkód terenowych, takich jak zakole rzeki lub wysoki brzeg jeziora, dodatkowo odciętych od lądu fosą lub bagnem. Rzecz inaczej wyjaśniali starsi badacze, którzy przyjmowali, że nazwa Alt Allenstein stanowiła pamiątkę nie po zamku, ale miejscu planowanego miasta. Wyjaśnienie to wydaje się jako mało przekonujące, sam zamiar nie stanowi jakiegś głębszej przesłanki do trwania tradycji nazewniczej.

Wracając zaś do lokalizacji zamku, to pojawiały się różne teorie, niekiedy dowolne lub dosyć ogólne. Przyjrzyjmy się tym propozycjom. Przykładowo, według Emila Hollacka było to uroczysko przy wschodnim brzegu Jeziora Kielarskiego. W swoim sprawozdaniu Hollack jednoznacznie identyfikował ten obiekt z *castrum* wzmiankowanym w 1350 r.⁵¹. Dodatkowo w okolicy wskazał wały podłużne, które jego zdaniem zostały wzniesione już w czasach chrześcijańskich na potrzeby zamku⁵². Zdanie Hollacka przyjął i podbudował nauczyciel oraz okręgowy opiekun za- bytków Leonhard Fromm, który w latach 1928–1930 i 1938 przeprowadził kwerendę na temat tego grodziska i wałów, a następnie też badania w terenie (ryc. 1a i 1b). Odkrytą tamże ceramikę datował na okres staropruski, ale też na wczesnokrzyżacki, kiedy miał tutaj funkcjonować wspomniany w 1350 r. zamek (według niego: *castrumo*) i chroniący go system wałów⁵³. Za takim umiejscowieniem zameczku w *Bertingen*, jako najbardziej prawdopodobnym, opowiedział się również Anton Funk⁵⁴. Przeciwwstawiał się temu Bohdan Koziełło-Poklewski, wskazując ogólnie na

⁵¹ E. Hollack, *Das Gräberfeld bei Kellaren im Kreise Allenstein*, Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia, 1900, H. 21, s. 160–167.

⁵² Ibidem, s. 162–163; E. Hollack, *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glo-gau–Berlin 1908, s. 66.

⁵³ Museum für Vor- und Frühgeschichte, Prussia-Archiv, Berlin (dalej: Prussia-Archiv), PM-A 1712/1, 1712/2. Materiały z badań przyjął do muzeum w Królewcu dr Dietrich Bohnsack, który także podkreślił, że ceramika najwyraźniej pochodziła z okresu późnopruskiego i wczesnokrzyżackiego. Za udostępnienie tego materiału dziękuję p. mgr. Robertowi Klimkowi.

⁵⁴ A. Funk, *Geschichte der Stadt Allenstein...*, s. 25. Materiały przyjął do muzeum dr Bohnsack, który także podkreślił, że ceramika najwyraźniej pochodziła z okresu wczesnokrzyżackiego.

Bartązek⁵⁵, podobnie Jan Ptak⁵⁶ i Jerzy Sikorski⁵⁷, jak również Anneliese Triller⁵⁸ i Andrzej Rzempoluch⁵⁹, którzy lokowali go nieco precyzyjniej na południowym brzegu jeziora Bartąg. Z kolei na Bartąg wskazywał Victor Röhrich⁶⁰. Co ciekawe, wytrawny badacz umocnień na terytorium pruskim Hans Crome w ogóle nie odnotował żadnego grodziska ani w Starym Olsztynie, ani też w Bartągu czy Kielerach⁶¹. Do koncepcji położenia zamku nad Jeziorem Kielarskim powrócił ostatnio i szerzej uzasadnił Robert Klimek. Oto odpowiedni cytat z jego pracy: „wzniesienie, na którym znajdował się domniemany zamek jest zniszczone wskutek założenia na nim cmentarza rodowego, to mimo wszystko nadal są widoczne pozostałości wałów i systemu fos. Całość została udokumentowana przez społecznego opiekuna zabytków archeologicznych Leon[h]arda Fromma [...]. Od strony północnej na wzgórzu rozpościera się wał, którego relikty są jeszcze czytelne na długości około 80 m. [...] Bezpośrednio na północ od niego znajdowała się sucha fosa, której pozostałości są doskonale widoczne na długości około 140 m. Przypuszczalnie założenie obronne zajmowało większy obszar niż przedstawiony w dokumentacji archiwalnej. Od strony południowej było odgródzone niewielkim parowem, przy którym wybudowano w 2002 r. leśny parking. Właśnie w tym miejscu została zlokalizowana osada z okresu wczesnego średniowiecza [...]. Około 200 m dalej na południowy wschód, w pobliżu leśniczówki Zazdrość, znajdują się wały podłużne o długości około 150 m, złożone z dwóch równoległych odcinków, z dwoma fosami po obu stronach każdego z nich [...]. Wysokość wału dochodzi do 1,5 m wysokości, szerokość podstawy wynosi 6–7 m. Oba pasma nasypów oddalone są od siebie o 8 m i przebiegają od południowego zachodu w kierunku północno-wschodnim”⁶². Niewątpliwie grodzisko to stanowi poważny argument za taką lokalizacją strażnicy *in [terra] Bertingen*, nie jest jednak jedynym w tym rejonie tego typu obiektem. Oto na wzgórzu przy drodze między Bartągiem a Bartążkiem (ryc. 4), w okolicy jeziora Bartąg, stwierdzono ostatnio stanowisko z ceramiką, ceglami, nawet paleniskiem i fosą z okresu średniowiecza, datowane na XIV w.⁶³. Położenie tego obiektu jako

⁵⁵ B. Koziełło-Poklewska, op. cit., s. 31, 41.

⁵⁶ J. Ptak, op. cit., s. 144, przyp. 155.

⁵⁷ J. Sikorski, op. cit., s. 33 i n.

⁵⁸ A. Triller, op. cit., s. 12, 19.

⁵⁹ A. Rzempoluch, op. cit., s. 8–9.

⁶⁰ V. Röhrich, *Geschichte des Fürstbisthums...*, s. 200.

⁶¹ H. Crome, *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreussens*, Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimat-schutz, 1938–1939, Bd. 32–33.

⁶² R. Klimek, *Zaginione zamki i strażnice poświadczane w źródłach z I połowy XIV wieku na Warmii biskupiej oraz propozycje ustalenia ich lokalizacji*, w: *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, red. Z. Ko-byliński, Warszawa–Zielona Góra 2013, s. 217–218.

⁶³ Materiały niepublikowane z badań A. Mackiewicz, informacje ustne od mgr. R. Klimka, dr. M. Hoffmanna i dr. J. Sobieraja. Pierwotnie strażnicę *Berting* lokalizował na tym obiekcie również R. Klimek, por. <http://grodziska.eu/> (dostęp: 18.05.2013 r.).

ewentualnej warowni wydaje się pozornie nietypowe, jak na terytorium Warmii, bo znajduje się w dosyć otwartym terenie, choć z drugiej strony, zostało jednak wyróżnione jako wyraźne wzgórze jeszcze na mapie Schroettera (ryc. 5)⁶⁴ i leży w wąskim przesmyku między Łyną, jeziorami Bartąg a Kielarskim. Nie można jednak wykluczać, że są to tylko pozostałości po jednym z dworów wspomnianych wolnych osadzanych tutaj od 1335 r., które też mogły mieć charakter obronny. Okolice Bartążka obfitowały w znaleziska archeologiczne już w czasach nowożytnych, o czym doniósł XVI-wieczny kronikarz rodem z Olsztyna – Łukasz David. Wspomnił on o pewnym wolnym z Bartążka, który podczas orki wydobywał z ziemi liczne garnki (=urny) z kośćmi⁶⁵. Kolejne odkrycie zabytków w tej okolicy, znowu podczas orki, tym razem w Bartągu, przebadał w 1886 r. Gerhard Voss⁶⁶. Wszystkie te zabytki pochodziły jednak z okresów wcześniejszych, przedkrzyżackich.

Nie ma więc jednoznacznych przesłanek o położeniu zamku i do czasu kompleksowych badań archeologicznych musimy na tym poprzestać⁶⁷, choć pozostają nam jeszcze poszukiwania ewentualnych dodatkowych przesłanek w dostępnych źródłach pisanych. Zacznę od zwrotu we wspomnianym już dokumencie z 1350 r., o położeniu nadanych wówczas 8 łanach: *sitos in Bertingen ante castrum nostrum ibidem in villa nostra thewthonica Jure Culmensi* („znajdują się w Bertingen, przed naszym zamkiem, tamże w naszej wsi niemieckiej, na prawie chełmińskim”). Na tej podstawie wnioskuję, że zamek musiał rzeczywiście stykać się (graniczyć) z polami należącymi do wsi Bartąg, ale nie oznacza to wcale, że leżał w pobliżu samej wsi. Z pewnością w tym czasie nie istniały jeszcze ani Ruś, ani Kielary⁶⁸, zatem jedynym konkretnym i dobrze znanym punktem odniesienia dla wystawcy dokumentu był zamek. Warto zwrócić uwagę na inny przykład z tego okresu na Warmii biskupiej⁶⁹. Oto 13 maja 1336 r. wspomniano o młynie położonym *in Riwo Süno et Sauangyn, prope bonam ciuitatem*⁷⁰, czyli przy posiadłościach Dobrego Miasta. Według przekonujących ustaleń Roberta Klimka młyn ten znajdował się nie bezpośrednio przy Dobrym Mieście lecz 8 km od niego, w pobliżu Rogiedli, gdzie Sawąga wpływa do

⁶⁴ Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preußen.

⁶⁵ L. David, *Preussische Chronik*, hg. von E. Hennig, Königsberg 1812, s. 139.

⁶⁶ G. Voß, *Untersuchung in Gr. Bertung*, Kr. Allenstein, Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia, 1888, H. 13, s. 186–187.

⁶⁷ Rację trzeba przyznać mgr. Robertowi Klimkowi, który w korespondencji z autorem stwierdził, że „kwestię można rozstrzygnąć metodą radiowęglową, badając próbki drewna z wałów podłużnych oraz z wału na wzgórzu przy Kielarskim”.

⁶⁸ W Rusi pierwsze nadanie odnotowano dla bartników w 1374 r. na 3 łany *iuxta lacum Prawoszen in loco zcu den Rewszen*, CDW, Bd. 2, nr 488; por. V. Röhrich, *Geschichte des Fürstbisthums...*, s. 201–202, który datował powstanie Rusi na około połowę XIV w., ale nie podał precyzyjnych przesłanek. Nieco później powstały Kielary, przy północno-zachodniej stronie Jeziora Kielarskiego. Odnowienie przywileju na 10 łanów dobra otrzymały w 1424 r., CDW, Bd. 4, hg. von V. Röhrich, F. Liedtke, H. Schmauch, Braunsberg 1935, nr 19: *circa lacum Prawsen*. Zdaje się, że pierwotnie był to majątek powiązany z Rusią.

⁶⁹ Na przykład ten zwrócił moją uwagę mgr R. Klimek, za co niniejszym serdecznie dziękuję.

⁷⁰ CDW, Bd. 1, nr 275.

Suni. Zapis w dokumencie wynikał z tego, że pomiędzy młynem a Dobrym Miastem w 1336 r. nie było żadnego punktu odniesienia, żadnych wsi⁷¹. Zatem, wbrew pozorom, wzmianka z 1350 r. wcale nie wskazuje na położenie zamku w bezpośrednim sąsiedztwie wsi Bartąg.

Wspomniano wcześniej, że wieś Bartąg już w 1345 r. określano mianem *Bertingishusen* „zamek Berting”⁷², co ponownie wskazuje na jego położenie w pobliżu wsi. Nazwa ta nie musi jednak oznaczać, że zamek leżał w samym Bartągu. Znamy bowiem zbieżny przypadek Rogóżna (*Roggenhausen, Roghuszen, Roghusen*) w powiecie grudziądzkim, gdzie zamek krzyżacki leżał około 2,5 km od miejscowości, która przyjęła nazwę od zamku (też w wersji bez członu strukturalnego *-hausen: Rogosen*)⁷³.

Kolejna wzmianka źródłowa, która dotąd umykała badaczom, to informacja z przywileju z 4 maja 1378 r. na tzw. Nowe Miasto Olsztyn, w którym wspomniano również o nadaniu 60 łąnów lasu począwszy „od granic starego komornictwa obok Jeziora Kielarskiego, w górę rzeki zwanej Ustrych”⁷⁴ (*a limitibus antiqui Cameraarii iuxta lacum Prausen per ascensum dicti fluuij Esterichsvlis dicti*)⁷⁵. Zatem tutaj wprost utożsamiono okolice Jeziora Kielarskiego z granicą dawnego komornictwa *Bertingen*. Jeśli spojrzymy na granice dawnego lasu miejskiego (ryc. 3), to staje się oczywiste, że był to wierny opis linii granicznej, a nie jakichś charakterystycznych punktów, np. wałów (łac. *limes*, oznacza również ‘wał’) czy siedziby „starego komornictwa”. Podsumowując, zapisy dokumentowe zdają się wskazywać tylko na położenie zamku w okolicy Bartąga, nie dają konkretnych wskazówek lokalizacyjnych, o tym muszą zdecydować przyszłe badania archeologiczne.

Tutaj istotna uwaga na marginesie. Dokument z 1378 r. wskazuje na zmianę granicy w stosunku do nowego komornictwa w Olsztynie. Wiadomo, że już 26 sierpnia 1341 r. Zakon przeprowadził regulację granicy z dominium warmińskim w rejonie dawnego pruskiego pola *Kurkosadel* i rzeki Pasłęki⁷⁶. Wskazywało by to, że granica komornictwa *Berting* winna sięgać po wieś Kurki koło Olsztynka, a nie tylko po Jezioro Kielarskie. Innego komornictwa w tym rejonie nie było. W drugiej połowie lat czterdziestych Krzyżacy rozpoczęli jednak akcję odbierania

⁷¹ Warto zaznaczyć, że Rafał Kubicki, autor monografii o młynach w Prusach (*Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012, s. 518), zlokalizował młyn bliżej Dobrego Miasta, por. rec. autorstwa R. Klimka, KMW, 2013, nr 2, s. 403–406.

⁷² Zob. CDW, Bd. 2, nr 347, odnowienie w 1363 r., sołtys miał prawo połowu ryb w jeziorach Bartąg i Kielarskim; TPW, s. 38.

⁷³ W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, s. 29, 82, 93, choć z odmienną interpretacją członu „husen”, hausen”, rzekomo od pierwotnie polskiej końcówki „ożno”.

⁷⁴ Ustrych – jakiś strumień, dopływ Łyny, wpadający do jeziora Ustrych, por. M. Biolik, *Hydronimia dorzecza Pregoly z terenu Polski*, Olsztyn 1987, s. 58; według A. Funka, po prostu oboczna nazwa Łyny, A. Funk, op. cit., s. 34.

⁷⁵ CDW, Bd. 3, hg. von C.P. Woelky, Braunsberg und Leipzig 1874, nr 53; *Darstellung der Geschichte...*, Erster Teil, s. 49; A. Funk, op. cit., s. 34.

⁷⁶ CDW, Bd. 2, nr 10.

biskupstwu warmińskiemu części dawnej Galindii w kierunku Mazowsza (okręg Szczytna)⁷⁷, co zakończyło się około 1355 r.⁷⁸, a na pewno przed 1359 r., kiedy mowa jest o funkcjonującym już krzyżackim zamku w Szczytnie, czyli na spornym terytorium⁷⁹. Dopiero od 1369 r. rozpoczęły się negocjacje w sprawie rozstrzygnięcia granicznego sporu, zakończone sądem polubownym 28 lipca 1374 r. i zatwierdzonym przez papieża Grzegorza XI 16 lutego 1375 r.⁸⁰. Przebieg granicy zarysowano dosyć ogólnie wzdłuż linii pomiędzy *Korkosadil* (Kurki) a lasem *Krakothin* (Krakocin koło Reszla). Zgodnie z dotychczasową opinią w historiografii oznaczało to zgodę biskupa warmińskiego Henryka Sorboma na oddanie Zakonowi spornego terytorium, ale wydaje się, że nie w całości, gdyż w granicach biskupstwa pozostała część poza starą granicą komornictwa *Berting*, zatem obszar na południe i wschód od Jeziora Kielarskiego, który również musiał się wcześniej dostać w ręce krzyżackie. W innym wypadku wzmianka z 1378 r. o granicach starego komornictwa nie miałaby sensu.

NAZWA ZAMKU

Należy powrócić do nazwy starego komornictwa i zamku. Omówione powyżej przykłady Barczewa i Giżycka poświadczają tożsamą nazwę starych i nowych zamków, zatem wraz z budową nowego obiektu przenoszono na niego starą nazwę. W przypadku zamku *in [terra] Bertingen* nie jest to jednak takie jednoznaczne, gdyż brakuje tej nazwy dla czasów średniowiecza. Trzeba rozpatrzyć też możliwość, że to dopiero później wtórnie przeniesiono nazwę na stary, zaginiony zamek. Wpierw zastanówmy się, czy przypadkiem nie znajdujemy innej nazwy zamku. Tak dokładnie zdaje się być. Jak wspomniano, już w 1345 r. wieś Bartąg określono mianem *Bertingishusen*, czyli 'zamek Berting'. Dodatkowo taką nazwą określono zamek w dokumentach z 1348 r., choć nie była to wcale wzmianka jednoznaczna, gdyż dokumenty te były wystawione *in Bertingen*, a tak określono nadto ziemię *Bertingen*, jak też wieś Bartążek i Bartąg (np. plebana Ditmara z Bartąga: *plebano in Bertingen*)⁸¹. Stąd przykładowo Andrzej Rzempoluch uznał, że wspomniano wieś Bartąg, ponieważ dwór kapitulny nie miał jeszcze własnej nazwy⁸². Tym niemniej wydaje się oczywiste, że dokumenty wystawiano w miejscu do tego odpowiednim

⁷⁷ *Johannis Plastwici, Decani Warmiensis, Chronicon de vitis episcoporum Warmiensium* (dalej: Plastwich), *Scriptores rerum Warmiensium*, Bd. 1, hg. von C.P. Woelky, Braunsberg 1866, s. 66.

⁷⁸ Uzasadnienie zob. G. Świderski, *Zmiany w przynależności państwowo-administracyjnej zachodniej części Galindii w latach 1253–1374*, Masovia, 2004, t. 7, s. 16.

⁷⁹ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 5, Lf. 2, hg. von K. Conrad, Marburg 1973, s. 436.

⁸⁰ CDW, Bd. 2, nr 496; nr 497; nr 503.

⁸¹ CDW, Bd. 2, nr 108–113.

⁸² A. Rzempoluch, op. cit., s. 8–9.

– na zamku. Przeciwno ewentualnej pierwotnej nazwie *Allenstein* starego komornictwa świadczy też jej etymologia. Nazwa nawiązuje bowiem do nazwy rzeki Łyny i członu *-stein* ‘kamień’, być może w znaczeniu synonimu tego słowa ‘umocnienie, zamek’, tak jak w przypadku Bartoszyc (*Bartenstein*)⁸³. Zatem nazwa wskazuje na jego położenie nad Łyną. W przypadku warowni czy to w okolicy jeziora Bartąg, czy Jeziora Kielarskiego trudno zrozumieć, dlaczego użyto by nazwy nawiązującej do tej rzeki, co prawda, nieodległej (najwyżej około 1 km), ale jednak niegraniczącej bezpośrednio ze strażnicą.

W świetle powyższych przesłanek należy uznać, że pierwotna nazwa warowni brzmiała *Berting*. A to zdaje się być jednak przesłanką za jej położeniem w okolicy jeziora Bartąg, a nie Jeziora Kielarskiego. Podobnie jak fakt, że w tradycji XIX-wiecznej w okolicach Jeziora Kielarskie nazwy *Alt Allenstein* nie odnotowano. Natomiast grodzisko określano popularnym mianem *Schwedenschanze* (1825), a jeden z wałów *Stutzki*, *Stuczki* (1898)⁸⁴.

ALT ALLENSTEIN

Choć wspomniane powyżej przesłanki wskazują na nazwę zamku *Berting*, to jednak trudno uznać za przypadek pojawienie się w tej okolicy nazwy *Alt Allenstein*, którą należy traktować jako nazwę pamiątkową po pierwszym zamku choć wtórną, co więcej, obecnie przemieszczoną⁸⁵. Mielibyśmy tutaj do czynienia z nieco odmienną sytuacją niż w przypadku Barczewa i Giżycka, nowa nazwa zamku zastąpiłaby starą. Trudno w tej chwili bez dodatkowej, głębszej kwerendy archiwalnej odpowiedzieć na pytanie: kiedy pojawiła się ta nazwa? Można natomiast domyślać się, że nazwa *Berting* uległa zapomnieniu, a dodatkowo sprzyjała temu jej zbieżność z nazwą Bartąga (*Gross Berting*) i Bartązka (*Klein Berting*), jak też z nazwą jeziora Bartąg. Najprawdopodobniej już w 1378 r. nazwa nie była w użyciu, skoro wspomniano o „starym komornictwie”.

Zastanówmy się, dlaczego i w jakich okolicznościach została ewentualnie przemieszczona nazwa *Alt Allenstein*. Oczywiście hipotetycznie zakładam, że nazwa istniała, zanim powstała osada w Starym Olsztynie, co jak dotąd nie zostało

⁸³ B. Koziełło-Poklewski, op. cit., s. 38. Ewentualnie byłoby to niemieckie tłumaczenie pruskiej nazwy **Almstabis* ‘kamień nad Łyną’, wówczas należałoby widzieć to miejsce jako sakralne, z ogromnym gładem narzutowym.

⁸⁴ Ze sprawozdania landrata olsztyńskiego, Prussia-Archiv, PM-A 1712/1, z notatki L. Fromma; E. Hollack, *Das Gräberfeld bei Kellaren...*, s. 163.

⁸⁵ Istnieje co prawda możliwość innej genezy tej nazwy, mianowicie od nazwy leśniczówki i lasu. Sytuacja mogła przedstawiać się następująco: najpierw, jeszcze w XVIII w., powstała leśniczówka *Allenstein*, potem na początku XIX w. założono nową leśniczówkę należącą do Olsztyna, zapewne gdzieś w okolicach Jeziora Pluski, nazwano ją *Neu Allenstein* (1820), a las w jej okolicy określono jako *Neu Allensteinischen Forst* (1831), H. Bonk, *Geschichte der Stadt Allenstein*, Bd. 4, Allenstein 1914, s. 218, TPW, s. 103. Pytanie tylko, czy rzeczywiście dopiero wtedy starą leśniczówkę nazwano *Alt Allenstein*?

źródłowo potwierdzone. Wydaje się, że głównym powodem był brak późniejszej kolonizacji w bezpośredniej okolicy jezior Bartąg i Kielarskiego, a trwająca w tradycji ustnej nazwa *Alt Allenstein* została przeniesiona na pierwszą osadę powstałą w okolicy, czyli Stary Olsztyn. Osada ta powstała dosyć późno i jeszcze w XVIII w. nie funkcjonowała⁸⁶. Nie ma jej też na mapie Schroettera (1796–1802), wówczas funkcjonowała tam tylko leśniczówka o nazwie: *Alenstein*. Dopiero potem władze pruskie po karczunkach lasu sprzedały ten teren na majątek (przed 1817 r.)⁸⁷.

ZAMEK W OSZTYNIE

Zamek w Olsztynie dowodnie wybudowany był już w 1353 r. (*nostrum castrum ibidem cum suis subvrbijs et molendiinum situatur*)⁸⁸, a miasto wspomniano po raz pierwszy 31 grudnia 1348 r. w przywileju Kieźlin (*noue ciuitatis*)⁸⁹. Przy tym, co ważne, a uwagę na to zwrócił Anton Funk, już w czasie wojny trzynastoletniej (1454–1466) podkreślano fakt, że zamek od swojego początku należał tylko do kapituły warmińskiej. Takie zeznania złożyli ówcześni wikariusze zamkowi Chrystian von Tapiau i syn burmistrza olsztyńskiego (co nie jest bez znaczenia) Jerzy Lange-nau w czasie procesu z dowódcą wojsk zaciężnych w Olsztynie w latach 1455–1461 – Jerzym von Schliebenem⁹⁰. Zamek po 1350, a dowodnie przed 1378 r. stał się siedzibą nowego komornictwa. W tym czasie zaś zamek *in Bertingen* przestał funkcjonować. Charakterystyczne, że podczas najazdu litewskiego w styczniu 1356 r. Litwini oblegali bezskutecznie miasto i zamek Olsztyn, spalili też siedemnaście okolicznych wsi, ale nic już nie słychać o zamku *in Bertingen*⁹¹.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzona ponownie analiza źródeł pozwala na odrzucenie poglądów nowszej literatury co do początków Olsztyna (J. Sikorski, S. Achremczyk) i częściowy powrót do ustaleń historiografii dawniejszej (H. Bonk, A. Funk, A. Wakar). Uznano więc, że najpewniej w 1334 r., zgodnie z tradycją XVIII-wieczną, powstała drewniano-ziemna strażnica, ale nie w Olsztynie a w pobliżu jeziora Bartąg (na

⁸⁶ *Die ältesten Prästationstabelle des Ermlands: 4. Tabelle des Amtes Allenstein 1773*, Altpreussische Geschlechterkunde. Neue Folge, 1990, Bd. 20, s. 708, 710.

⁸⁷ TPW, s. 149; *Topographisches Uebersicht des Verwaltungs, Bezirks der Königlichen Preussischen Regierung zu Königsberg in Preussen*, Königsberg 1820, s. 166.

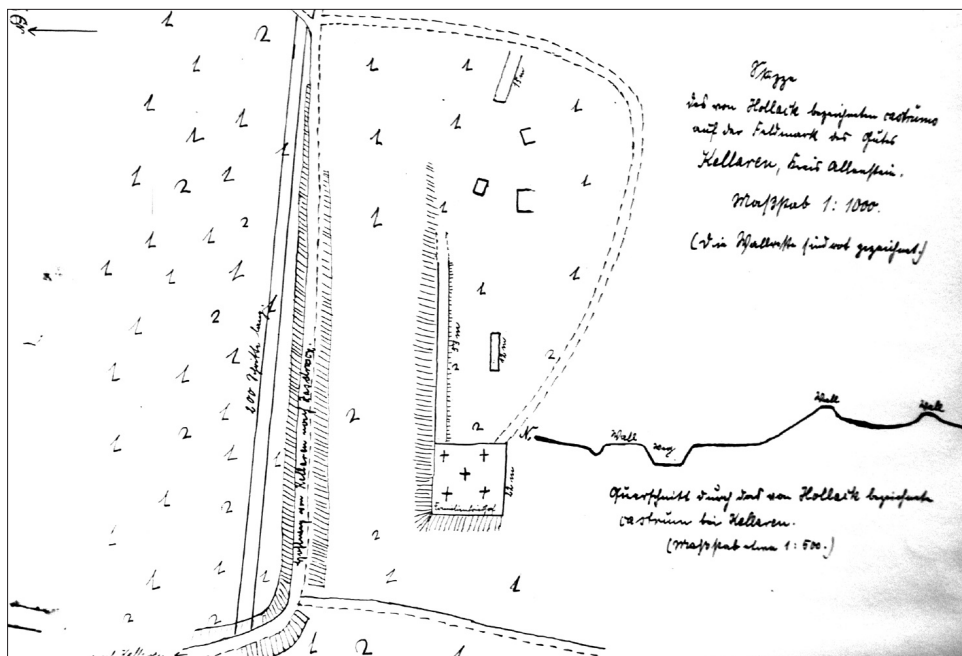
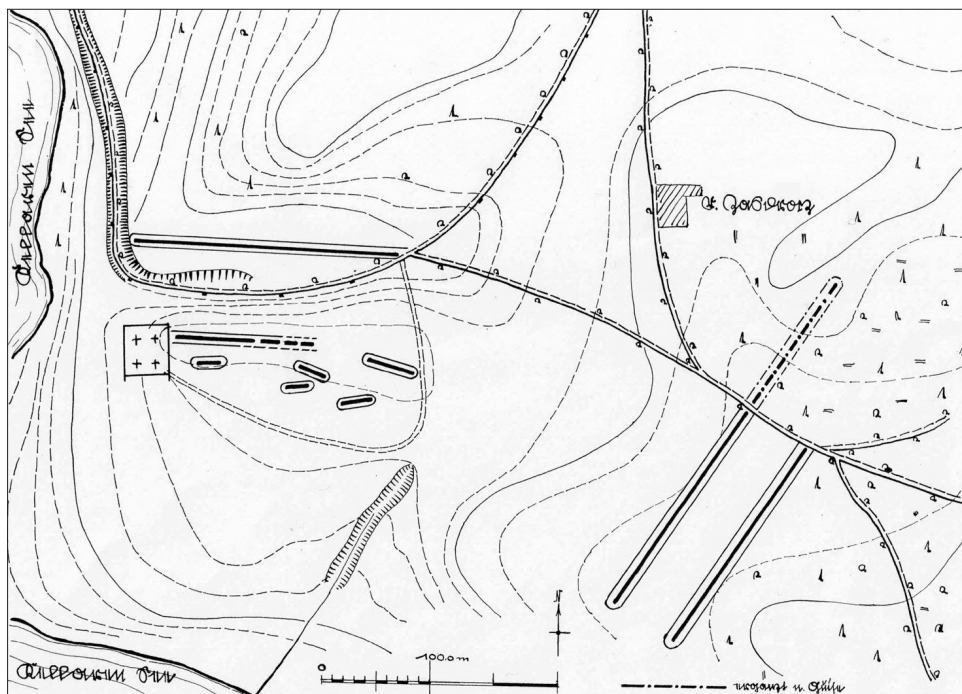
⁸⁸ CDW, Bd. 2, nr 202.

⁸⁹ Ibidem, nr 125.

⁹⁰ A. Funk, op. cit., s. 38.

⁹¹ *Die Chronik Wigands von Marburg*, hg. von T. Hirsch, *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 2, Leipzig 1863, s. 522, według odpisu w kronice C. Schütza: *Mitler weil kam Kinstoud mit seinem volck in das gepiet Allenstein, belagerte die statt und das hausz, do aber nichts schaffen kunte*; J. Ptak, op. cit., s. 184; R. Klimek, *Zaginione zamki...*, s. 217–218.

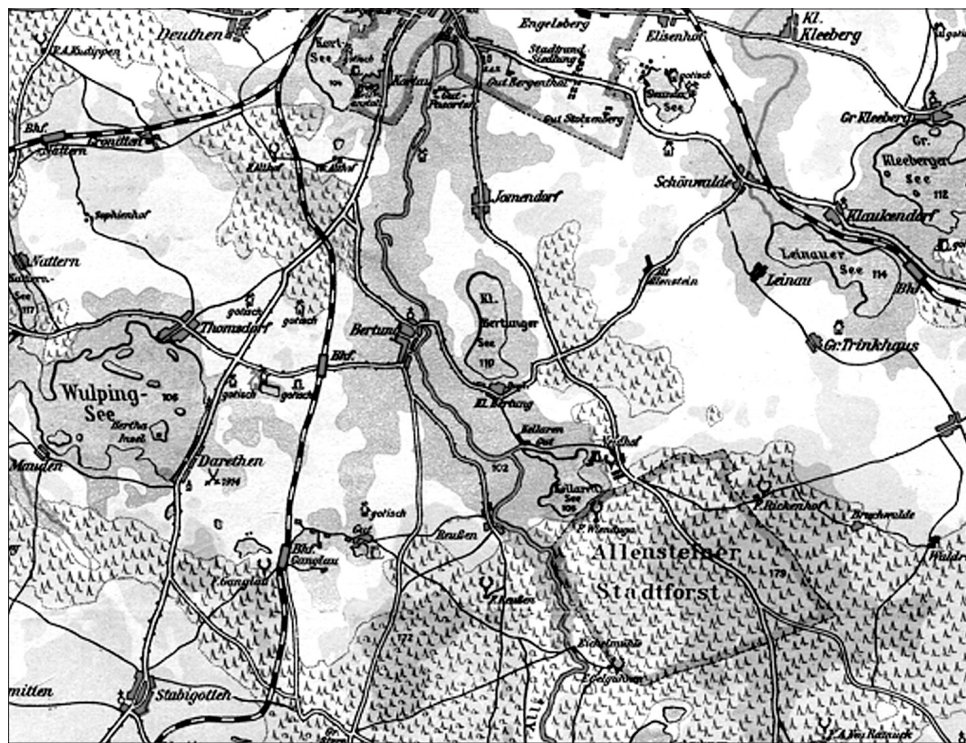
wzgórzu między Bartągiem a Bartążkiem) bądź nad wschodnim brzegu Jeziora Kielarskiego. Problem lokalizacyjny za pomocą źródeł pisanych jest niemożliwy do rozstrzygnięcia, postulować należy jak najszybsze badania archeologiczne, tym bardziej że obiekt nad jeziorem Bartąg jest zagrożony przez zabudowę mieszkaniową. Strażnica ta otrzymała nazwę jak cała ziemia *Berting(en)*. W 1348 r. kapituła zdecydowała o budowie miasta i przy nim nowego, murowanego zamku. Wybrano zakole Łyny w dzisiejszym Olsztynie. Stara warownia funkcjonowała tylko do czasu wybudowania nowego zamku. Z czasem nazwa tego obiektu uległa zapomnieniu (przechowała się w nazwie sąsiednich wsi Bartąg i Bartążek), natomiast pamiętano, że w tej okolicy znajdowała się siedziba „starego komornictwa”. W bliżej nieokreślonym czasie powstała nowa nazwa, nawiązująca do trwającej pamięci o starym zamku, jak też do nazwy nowego zamku, stąd *Alt Allenstein*. Śladem trwałości tej nazwy jest nazwanie – na początku XIX w. – nieodległego majątku powstałego na miejscu dawnej leśniczówki *Altenstein* – mianem Stary Olsztyn.

Ryc. 1a i 1b. Szkice okolic Jeziora Kielarskiego autorstwa Leonharda Fromma z zaznaczonymi wałami i fosami

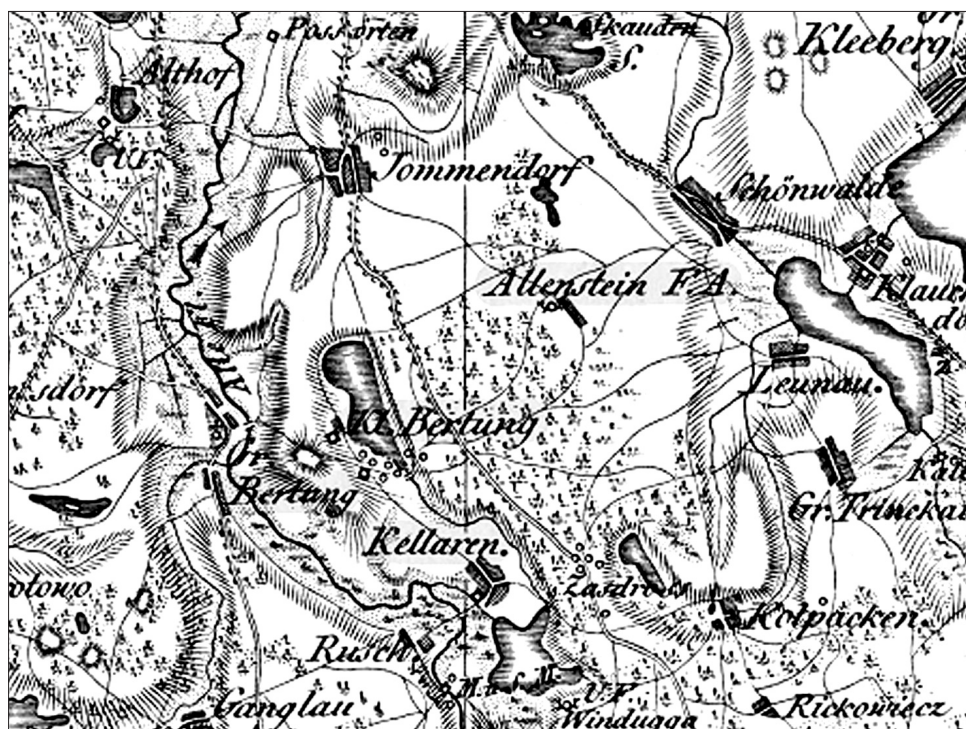
Ryc. 2. Współczesny widok grodziska nad Jeziorem Kielarskim (fot. R. Klimek)

Ryc. 3. Fragment mapy stanowisk archeologicznych: Leonhard Fromm, Kreis Allenstein (1941)

Ryc. 4. Widok grodziska między Bartagiem a Bartążkiem (słabo widocznego w terenie już dawniej, a obecnie zniszczonego przez zabudowę domów mieszkalnych, fot. R. Klimek)

Ryc. 5. Okolice jezior Bartąg i Kielarskiego w końcu XVIII w. wg mapy Schroettera. Między wsiami Bartąg a Bartążek widoczne wzgórce, prawdopodobnie grodzisko

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Museum für Vor- und Frühgeschichte, Prussia-Archiv, Berlin,

– PM-A 1712/1, 1712/2.

Źródła drukowane

Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands

– Bd. 1, hg. von C. P. Woelky, J. M. Saage, Mainz 1860, nr 270, 275.

– Bd. 2, hg. von C.P. Woelky, J.M. Saage, Mainz 1864, nr 6, 10, 65, 85, 108–113, 162, 199, 202, 347, 488, 496, 497, 503.

– Bd. 3, hg. von C. P. Woelky, Braunsberg und Leipzig 1874, nr 53.

– Bd. 4, hg. von V. Röhrich, F. Liedtke, H. Schmauch, Braunsberg 1935, nr 1.

Darstellung der Geschichte Allenstein, Erster Teil: *Die ermländische Zeit (1353 bis 1772)*, hg. von H. Bonk, Allenstein 1930.

Darstellung der Geschichte Allenstein, Zweiter Teil: *Die preussische Zeit (seit 1772)*, dargestellt von A. Funk, Allenstein 1930.

Die Chronik Wigands von Marburg, hg. von T. Hirsch, Scriptorum rerum Prussicarum, Bd. 2, Leipzig 1863.

Johannis Plastwici, Decani Warmiensis, Chronicon de vitis episcoporum Warmiensium, Scriptorum rerum Warmiensium, Bd. 1, hg. von C.P. Woelky, Braunsberg 1866.

David Lucas, *Preussische Chronik*, hg. von E. Hennig, Königsberg 1812, s. 139.

Preussisches Urkundenbuch, Bd. 5, Lf. 2, hg. von K. Conrad, Marburg 1973.

Topographisches Uebersicht des Verwaltungs, Bezirks der Königlichen Preussischen Regierung zu Königsberg in Preussen, Königsberg 1820.

Urkundenbuch zur Geschichte des Allensteiner Schlosses, hrsg. von H. Bonk, w: *Geschichte der Stadt Allenstein*, Bd. 3, Tl. 1, Allenstein 1926.

Opracowania

Achremczyk Stanisław, *Historia Warmii i Mazur*, t. 1, Olsztyn 2011.

Białuński Grzegorz, *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy” (do 1568 roku) – starostwa piskie, elckie, straduńskie, zelkowskie i wegorborskie (wegorzewskie)*, Olsztyn 2002.

– *Z dziejów krzyżackiego zamku w Wielkiej Puszczy. Przypadek Giżycka*, Studia z Dziejów Średniowiecza, 2003, nr 17.

– *Pruskie związki terytorialno-osadnicze w dorzeczu środkowej Łyny w XIII wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 2004, nr 1.

Biolik Maria, *Hydronimia dorzecza Pregoly z terenu Polski*, Olsztyn 1987.

Bonk Hugo, *Geschichte der Stadt Allenstein*, Bd. 4, Allenstein 1914.

– *Geschichte der Stadt Allenstein*, Bd. 2, Tl. 1, Allenstein 1930.

Crome Hans, *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreussens*, Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz, 1938–1939, Bd. 32–33.

Die ältesten Prästationstabelle des Ermlands: 4. Tabelle des Amtes Allenstein 1773, Altpreussische Geschlechterkunde. Neue Folge, 1990, Bd. 20.

Dusburgk Petrus de, *Chronica terrae Prussiae*, ed. J. Wenta et S. Wyszomirski, Monumenta Poloniae Historica. Nova series, t. 13, Kraków 2007.

Funk Anton, *Geschichte der Stadt Allenstein von 1348 bis 1943*, Leer 1955.

Giżycko. *Miasto i ludzie*, red. G. Białuński, Giżycko 2012.

Giżycko. *Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1983.

Goldbeck Johann Friedrich, *Vollständige Topographie des Königreichs Preussen*, Königsberg und Leipzig 1785.

Hoffmann Mirosław J., Koperkiewicz Arkadiusz C., *Tajemnice Lasu Miejskiego*, Kalendarz Olsztyna, 2008.

Hollack Emil, *Das Gräberfeld bei Kellaren im Kreise Allenstein*, Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia, 1900, H. 21.

– *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen*, Glogau–Berlin 1908.

Kasiske Karl, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preußen bis zum Jahre 1410*, Königsberg 1934.

Kętrzyński Wojciech, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882.

Klimek Robert, *Zaginione zamki i strażnice poświadczane w źródłach z I połowy XIV wieku na Warmii biskupiej*

- oraz propozycje ustalenia ich lokalizacji, w: *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, red. Z. Kobyliński, Warszawa–Zielona Góra 2013.
- Kolberg Anton, *Die ältesten Kämmerer und Kammerämter in Ermland*, ZGAE, 1891, Bd. 9.
- Koziełło-Poklewska Bohdan, *Założenie Olsztyna (1353)*, w: *Szkice olsztyńskie*, red. J. Jasiński, Olsztyn 1967.
- Kubicki Rafał, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012.
- Poschmann Adolf, *600 Jahre Rössel. Bilder aus alter und neuer Zeit*, Rössel 1937.
- Pospiszylowa Anna, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987.
- Preuss August Edward, *Preussische Landes und Volksskunde oder Beschreibung von Preussen: ein Handbuch für die Volksschullehrer der Provinz Preussen, so wie für alle Freunde des Vaterlandes*, Königsberg 1835.
- Ptak Jan, *Wojskowość średniowiecznej Warmii*, Olsztyn 1997.
- Röhrich Victor, *Geschichte des Fürstbisthums Ermlands*, Braunsberg 1925.
- Rzempołuch Andrzej, *Zamek kapituły warmińskiej w Olsztynie*, Olsztyn 2009.
- Schmauch Hans, *Besiedlung und Bevölkerung des südlichen Ermlandes, Prussia*. Zeitschrift für Heimatkunde und Heimatschutz, 1933, Bd. 30, Tl. 1.
- Sikorski Jerzy, *Galopem przez stulecia. Olsztyn 1353–2003*, Olsztyn 2003.
- *Olsztyn średniowieczny do 1466*, w: *Olsztyn 1353–2003*, red. S. Achremczya, W. Ogrodziński, Olsztyn 2003.
- Sommerfeldt Gustav, *Zur Allensteiner Stadtchronik der Jahre 1802 bis 1827 und zur Geschichte des Schulwesens zu Allenstein in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Altpreussische Monatsschrift, 1901, Bd. 38.
- Świdorski Grzegorz, *Zmiany w przynależności państwowo-administracyjnej zachodniej części Galindii w latach 1253–1374*, Masovia, 2004, t. 7.
- Triller Anneliese, *Geschichte der Pfarrei Gross Bertung, Krs. Allenstein*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermland, 1974, Bd. 98.
- Voß Gerhard, *Untersuchung in Gr. Bertung, Kr. Allenstein*, Sitzungsberichte der Altertums-gesellschaft Prussia, 1888, H. 13.
- Vossberg Friedrich August, *Geschichte der preussischen Münzen und Siegel von frühester Zeit bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Berlin 1843.
- Wach Władysław, *Zamek olsztyński*, Olsztyn 1947.
- Wakar Andrzej, *Olsztyn 1353–1945*, Olsztyn 1971.
- *Olsztyn: dzieje miasta*, Olsztyn 1997.